

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/74386>

Please be advised that this information was generated on 2019-04-19 and may be subject to change.

Intersectionaliteit en interferentie:

Hoe politiek en beleid ongelijkheid behouden,
bestrijden en veranderen

INAUGURELE REDE DOOR PROF. DR. MIEKE VERLOO

Radboud Universiteit Nijmegen

INAUGURELE REDE

PROF. DR. MIEKE VERLOO

Ongelijkheid komt op allerlei plaatsen en manieren voor. Opstand tegen ongelijkheid vindt pas plaats als er politieke mogelijkheden zijn, eerdere netwerken, ondernemende individuen die mensen mobiliseren, en als een ongelijkheid geproblematiseerd is geraakt. Mieke Verloo beschrijft hoe ingewikkeld ongelijkheids-

vraagstukken zijn. Zij laat zien dat meer kennis over ongelijkheid vereist dat onderzoek zich richt op de structurele manier waarop ongelijkheid in sociale verhoudingen gemaakt wordt, dat steeds aandacht nodig is voor het maken van de categorieën zelf, dat het begrip interferentie nodig is om ook op kruisingen van privilege en achterstelling te kunnen letten, en dat er in sterkere mate aansluiting gezocht moet worden bij bredere sociale theorieën. Ze bespreekt verschillende benaderingen van de vraag hoe politiek en beleid kunnen omgaan met interferentie tussen ongelijkheden: reactief, pragmatisch, substantieel en democratisch participatief.

Mieke Verloo (Kortrijk, 1950) studeerde sociologie en planologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Sinds 1982 is ze aan deze universiteit verbonden. Ze promoveerde in 1992 op onderzoek naar macht en gender in sociale bewegingen. Ze is tevens Non-Residential Permanent Fellow aan het IWM, Institute for Human Sciences te Wenen. Sinds 2003 heeft ze de wetenschappelijke leiding over grote internationale projecten op het gebied van gender, emancipatiebeleid en politieke verandering. In een van die projecten, QUING, werken 61 onderzoekers samen uit alle EU-lidstaten, Kroatië en Turkije.

INTERSECTIONALITEIT EN INTERFERENTIE:
HOE POLITIEK EN BELEID ONGELIJKHEID BEHOUDEN,
BESTRIJDEN EN VERANDEREN

Intersectionaliteit en interferentie: Hoe politiek en beleid ongelijkheid behouden, bestrijden en veranderen

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Vergelijkende politicologie en ongelijkheidsvraagstukken aan de Faculteit der Managementwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen op vrijdag 18 september 2009

door prof. dr. Mieke Verloo

Vormgeving en opmaak: Nies en Partners bno, Nijmegen
Fotografie omslag: Bert Beelen
Drukwerk: Thieme MediaCenter Nijmegen

ISBN 978-90-9024595-9

© Prof. dr. Mieke Verloo, Nijmegen, 2009

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

Mijnheer de rector magnificus, zeer gewaardeerde toehoorders,

De titel van mijn leeropdracht verwijst naar ‘ongelijkheidsvraagstukken’ als bijzonder aandachtspunt. Wellicht dat velen van u hier een aanwijzing in hebben gezien dat ik iets van een wereldverbeteraar in mij heb: een missie om ongelijkheid de wereld uit te helpen, een passie voor rechtvaardigheid. Deze missie, deze passie, heb ik inderdaad, maar voor mijn taakopvatting en vervulling als hoogleraar is het ‘wereldverbeteraarschap’ alleen de achtergrond: een deel van mijn persoonlijke motivatie.

Ik hoop u in deze openbare les vooral te laten zien hoe fascinerend het kan zijn om de vraag te stellen: wat voor vraagstuk is dat, ongelijkheid? Hoeveel verschillende vraagstukken zijn dat wel niet, hoeveel verschillende ongelijkheden? Voor wie zijn ongelijkheden eigenlijk een probleem? Wat proberen mensen te doen tegen ongelijkheid? Hoe wordt ongelijkheid dan een politiek probleem en een beleidsprobleem? En waarom is het zo’n ingewikkeld probleem?¹

Ik zal duidelijk maken dat wetenschap tot nu toe wel enige antwoorden op deze vragen heeft gegeven, maar dat er – gelukkig voor mijn hoogleraarschap – nog vele vragen open staan. Ik begin mijn les vanuit een ongelijkheid waar ikzelf al heel jong tegenaan liep: die tussen jongens en meisjes, tussen mannen en vrouwen.

Het was 1961, en ik ontdekte dat de jongens in mijn dorp boeken hadden in hun ‘jongensschool’, en dat ze grammatica leerden, terwijl wij meisjes eindeloos hoofdrekenen oefenden, en elke middag bezig waren om te leren hoe je borduurt, gaten in lakens repareert, kleren naait, sokken, truien en handschoenen breit. Ik was tien en ik kwam achter dit ‘ongelijkheidsgeheim’ doordat ik had aangekondigd dat ik Latijn wilde leren – een wilde wens voor een meisje uit het dorp – en doordat Zuster Gaudentia, de ‘hoofdnon’ van de meisjesschool, mij een kans wilde geven. Zij regelde dat ik bij de jongens mocht leren. Ik greep de kans, ging op zaterdag bij de jongens grammatica leren, en daarna Latijn. Ik werd geprezen om mijn slimheid, maar ik wist donders goed dat er in mijn ‘meisjesschoolklas’ meer slimme meisjes waren. In hen was niet een zaadje van wetenschappelijke nieuwsgierigheid geplant (zoals mijn priesteronkel Etienne dat bij mij had gedaan), zij hadden ouders die verschillende kansen gaven aan zonen en dochters, en die het geld dat hun kinderen vanaf veertien jaar konden verdienen, goed konden gebruiken. Ik had geen broers, ouders die genoeg verdienden en die prestaties van hun dochters op prijs stelden.

Wat leren wij uit dit verhaal over ongelijkheid? Een eerste les is dat *ongelijkheid en ongeluk* niet samenvallen. De meeste mensen (ook de andere meisjes uit mijn verhaal bijvoorbeeld) accepteren ongelijkheid indien het deel uitmaakt van de wereld zoals zij die kennen. Het is daarom ook niet zo dat ongelijkheid altijd of vanzelf tot grieven en daarom tot opstand leidt. Dit inzicht is gemeengoed in de politicologie, maar niet in de manier waarop kranten en publieke opinie opstanden tegen ongelijkheid, of het gebrek

daaraan, begrijpen. Onderzoek heeft echter overtuigend aangetoond dat opstand tegen ongelijkheid pas plaatsvindt als er politieke mogelijkheden zijn, als er eerdere netwerken zijn en ondernemende individuen die mensen uit die netwerken tegen een ongelijkheid weten te mobiliseren, en vooral ook als er een verhaal wordt gemaakt dat in termen van gewone, niet-controversiële begrippen overtuigend duidelijk maakt dat een bepaalde ongelijkheid problematisch is (Tarrow 1998).

Een tweede les is dat *ongelijkheid tijd- en plaatsgebonden* is. Ik weet zeker dat er op veel plaatsen in België en Nederland in 1961 wél grammaticales gegeven werd aan meisjes, en dat ook niet-gemengde scholen soms gelijke hulpbronnen ter beschikking hadden. Van een sterk geïnstitutionaliseerde ongelijkheid tussen de seksen, die historisch zichtbaar is in het verbod op hoger onderwijs voor vrouwen in België² en Nederland tot het eind van de negentiende eeuw, kan men echter verwachten dat die nog lang zal doorwerken in perifere regio's of culturen.

Andere lessen gaan over *ongelijkheid en verandering*. Ik liet zien dat er – in ieder geval soms – op individueel niveau aan ongelijkheid te ontsnappen valt, mits het denkbaar wordt dat dingen anders zijn (in mijn geval door de plagend filosofische vragen van mijn 'geleerde' oom) en er op de ene of andere manier 'hulp' geboden wordt (zoals Zuster Gaudentia deed).

Mijn verhaal maakt ook duidelijk dat mijn positie in het dorp, waarin mijn familie zich aan de geprivilegieerde kant bevond van de tweedeling tussen zelfstandige kleine ondernemers en arbeiders, misschien wel van doorslaggevend betekenis was dan de opvattingen van mijzelf en van mijn ouders. Ongelijkheden langs verschillende dimensies, in dit geval van sekse en klasse, staan niet los van elkaar, maar werken door elkaar heen. Met andere woorden, er is *interferentie tussen verschillende ongelijkheden*.

Er is ook een les over *relaties van ongelijkheid*. Ongelijkheid in een cruciaal domein als onderwijs werkt door in andere domeinen. Als ik toen niet door die ongelijkheid heen had gebroken, dan had ik nu niet hier gestaan. De ongelijkheid tussen vrouwen en mannen in topposities op universiteiten heeft lange historische wortels.

Het wordt tevens duidelijk dat er een *verband is tussen het individuele en het collectieve*. Een individuele doorbreking van een patroon van ongelijkheid leidt niet vanzelf tot maatschappelijke veranderingen: alhoewel het dorp nu een gemengde school kent, is dat niet door mijn toedoen veranderd. Ieder van u realiseert zich waarschijnlijk dat mijn persoonlijke verhaal niet zo persoonlijk is. In de loop van de jaren zestig en zeventig ontstond bij veel vrouwen in België en Nederland, en in andere ontwikkelde landen, ruimte niet alleen om te beseffen dat hun positie ongelijk was, maar ook om ertegen in opstand te komen, om de wereld te veranderen door rebels gedrag, door collectieve actie als breekijzer om de 'ongelijkheid tussen de seksen' tot een officieel probleem te maken, waar politiek en beleid zich mee bezig moesten houden. Deze sociale beweging heeft uiteindelijk grote invloed gehad op de ongelijkheid tussen vrouwen en mannen in onze samenleving, ook al is die ongelijkheid nog steeds niet verdwenen³.

Ik heb u een verhaal over mijzelf verteld omdat het raakt aan waar ik mij als hoogleraar mee bezig houd. Mijn vakgebied is: uitvinden hoe politiek en beleid omgaan met sociale en politieke ongelijkheden. Het aardige voor een wetenschapper is dat dat op zeer veel verschillende manieren gebeurt, en met verschillende graden van falen of succes (in de zin van reductie of behoud van die ongelijkheden). Ondanks alle verschillen van tijd en plaats zijn er systematische patronen te ontdekken, zoals in al het sociale en politieke leven. Zicht krijgen op die patronen, begrijpen waarom rond sommige ongelijkheden – maar niet rond alle – organisaties ontstaan die doordringen tot het hart van het politieke systeem – zoals de klassenongelijkheid die in bijna alle landen de oorsprong en soms nog bestaansreden is van socialistische of sociaaldemocratische partijen – is mijn opdracht.

Ik bestudeer hoe mensen ongelijkheden begrijpen in verhouding tot verschillen tussen mensen. Welke verschillen worden wanneer als ‘onherroepelijk’ gezien, bijvoorbeeld doordat de biologie als oorzaak wordt beschouwd, of doordat hun bestaan in verband wordt gebracht met de niet-onderzoekbare wil van een God? Welke verschillen worden met welk gedrag in verband gebracht, en wat zijn daar de gevolgen van? Ik ben geïnteresseerd in het proces waarin verschillen betekenis krijgen en scherp afgebakende categorieën ontstaan, die de kansen die mensen in het leven krijgen, bepalen; die vorm krijgen als sociale en politieke ongelijkheden, en waaruit soms scherpe sociale antagonismen ontstaan die tot gewelddadige conflicten of acties leiden. Ik wil begrijpen waarom, wanneer en hoe verschillen verworden tot sociale ongelijkheden. Wanneer wordt anders zijn of anders doen een probleem? Wanneer zijn verschillen tussen mensen, in wat ze doen, wat zij bezitten of wie ze zijn, de basis waarop een groep mensen anderen exploiteert of hindert in hun ontplooiing?

Ik wil samenwerken met sociologen en economen om het bredere proces dat ik net schetste niet uit het oog te verliezen. Politicoloog Niels Spierings is van de promovendi die ik (mede) begeleid het breedst met deze problematiek bezig. In zijn proefschrift wil hij de variatie in arbeidsparticipatie van vrouwen in islamitische landen verklaren: waarom werkt in het ene land (bijvoorbeeld Uzbekistan) 62,3 procent van de vrouwen en in Oman slechts 19,2 procent?

Als politicoloog wil ik echter bovenal begrijpen waarom, wanneer en hoe verschillende ongelijkheden elkaar in de weg zitten als groepen mensen pogingen ondernemen (als pressiegroep of sociale beweging, als politieke partij, als deskundigen, ambtenaren of bestuurders) om ongelijkheid te reduceren of te doen verdwijnen. Meer concreet gaat het mij om vragen als: waarom had de vakbeweging veelal moeite om te communiceren en samen te werken met de vrouwenbeweging? En wanneer ging dat wel goed en waarom?

Waarom wordt de GLBTQ-beweging veelal gedomineerd door mannen? En waarom en hoe gaat het wel goed, en is deze beweging inclusief voor vrouwen?

Waarom raakte de tweede golf vrouwenbeweging keer op keer in crisis omdat

steeds nieuwe groepen vrouwen zich op basis van hun ‘anders zijn’ of ‘anders doen’ uitgesloten voelden?

Over al dit soort vragen wil ik het vandaag hebben. Ik zal u een proeve geven van wat we al weten, ik zal nieuwe concepten presenteren om ongelijkheidsvraagstukken te overdenken, en aangeven wat interessante vragen zijn voor toekomstig onderzoek.

INTERSECTIONALITEIT EN INTERFERENTIE TUSSEN VERSCHILLENDE ONGELIJKHEDEN

Het fenomeen van interferentie tussen ongelijkheden wordt in wetenschappelijke termen *intersectionaliteit* genoemd (Crenshaw 1989). In de laatste vijf jaar zijn de publicaties over intersectionaliteit verveelvoudigd. In deze publicaties vallen een paar problematische patronen op. De belangrijkste ervan zijn: een scheve verhouding tussen micro- en meso-/macroniveau; een scheve verhouding tussen aandacht voor onrecht en achterstand versus privilege; verwarring tussen beschrijvende en normatieve concepten in theoretisch werk; gebrek aan diepere theoretisering en vooral aan verbinding met bredere sociale theorieën. Ik geef voor elk van de problematische patronen aan op welke wijze verbetering mogelijk is.

SCHEVE VERHOUDING TUSSEN MICRO- EN MESO-/MACRONIVEAU

Het grootste deel van het huidige onderzoek is gericht op intersectionele identiteiten, of op wat Myra Marx Ferree locationele intersectionaliteit noemt (Verloo 2006, Ferree 2009). Dit hangt samen met een sterk accent op wat Crenshaw *structurele* intersectionaliteit noemt: het gegeven dat interferenties tussen ongelijkheden direct relevant zijn voor de ervaringen van mensen. Er is een gebrek aan theoretisch doordenken van *politieke* intersectionaliteit, naar hoe interferentie tussen ongelijkheden relevant is voor bewegingen en beleid. Aangezien ik vooral kennis wil bijdragen over hoe politiek en beleid ongelijkheden behouden, bestrijden en veranderen, is echter juist het onderzoek naar politieke intersectionaliteit interessant. Dit onderzoek moet ook meer rekening houden met ontwikkelingen in de tijd dan nu het geval is, en zich vooral bezighouden met interferentie van ongelijkheden op meso- én macroniveau. Myra Marx Ferree pleit voor een interactionele benadering, benadrukkend hoe intersecties gemaakt worden, ook in bewegingen (2009). Zij plaatst een bepaalde context (de VS en Duitsland) aan het begin van haar onderzoek en gaat na welke krachten daarin bepaalde sociale verhoudingen en vooral ongelijkheid produceren. Dit doet recht aan het feit dat categorisering verschillend uitpakt in verschillende contexten (Hulko 2009). In een interactionele benadering komen, naast structurele ongelijkheidsverhoudingen, niet alleen groepen in beeld die onderdrukt worden of wier kansen worden ingeperkt, maar ook groepen die privileges creëren, en het proces van groepsvorming op zichzelf. Dit opent een veelbelovende lijn van onderzoek.

SCHEVE VERHOUDING TUSSEN AANDACHT VOOR ONRECHT EN ACHTERSTAND VERSUS PRIVILEGE

Een tweede kenmerk van het huidige onderzoek is dat de meeste onderzoekers van intersectionaliteit zich vooral richten op wat deze interferentie doet met mensen die zich op het kruispunt van twee of meer ongelijkheden bevinden in telkens de 'lagere' positie, bijvoorbeeld omdat zij vrouw zijn én van Marokkaanse herkomst (in een Europese context), of omdat zij homoseksueel zijn én uit een sociaal milieu komen waarin lage scholing, ongeschoold werk of langdurige werkloosheid het heersende patroon zijn (Wekker 2002). Ook werk naar intersectionaliteit op het niveau van structuren laat eenzelfde patroon zien van aandacht voor dubbel negatieve intersecties (Hancock 2007b). Dit is uiteraard een belangrijk problematisch patroon van ongelijkheid, maar niet het enige patroon.

Wat nog te weinig gebeurt en cruciaal is voor ons begrip van ongelijkheid, is dat er onderzoek gedaan wordt naar mensen die op verschillende dimensies van ongelijkheid juist een tegenovergestelde positie innemen in termen van macht, bijvoorbeeld omdat zij vrouw zijn maar van huis uit veel geld of sociaal kapitaal hebben meegekregen. Wij zouden moeten weten wanneer en tot hoever een bepaalde voordelige positie een andere ongelijkheid kan compenseren, kan neutraliseren of in een heel ander specifiek voordeel of nadeel kan omzetten. De data om dit verder uit te zoeken zijn deels wel beschikbaar, maar tot nu toe zijn dit soort vragen niet gesteld. Sterker nog, veel onderzoek naar ongelijkheid richt zich strikt op één ongelijkheid, en ziet over het hoofd dat binnen een categorie die aan de lagere kant staat van deze ongelijkheid de meest zichtbare en 'normale' (als wetenschapper zeggen we liever genormaliseerde) categorie veelal een categorie is die in relatie tot een andere ongelijkheidsdimensie relatief geprivilegieerd is.

VERWARRING TUSSEN BESCHRIJVENDE EN NORMATIEVE CONCEPTEN IN THEORETISCH WERK

Een belangrijk deel van de publicaties en het onderzoek over intersectionaliteit is theoretisch van aard. In dit werk wordt vooral doordacht hoe ongelijkheden zich tot elkaar verhouden en wat dat betekent voor ongelijkheid in de samenleving en voor onderzoek daarnaar (Hancock 2007a, Yuval Davis 2006, maar ook Walby 2007). Deze discussie gaat over de vraag wat de belangrijkste manieren zijn waarop over de verhouding tussen ongelijkheden gedacht kan worden. Bekend is bijvoorbeeld het onderscheid tussen additieve ongelijkheid – in de zin van dubbele discriminatie als vrouw en als zwarte bijvoorbeeld – en kruispuntdenken, wat betekent dat iemand op een specifieke manier gediscrimineerd wordt of ongelijke kansen heeft omdat iemand én vrouw én zwart is (Wekker 2002). Deze onderscheiden zijn relevant en nuttig, maar worden meestal ook normatief geïnterpreteerd, waarbij intersectionaliteit als de 'gouden standaard' gezien wordt, als de enig juiste manier waarop over de verhouding tussen ongelijkheden gedacht zou moeten worden (Walby, Armstrong en Strid 2009). Ik denk dat het nodig

is om een overkoepelend begrip af te spreken dat alle verschillende verschijningsvormen van interferentie van ongelijkheden omvat. Dan kunnen begrippen als additief, monodimensioneel, kruisend ingezet worden als wat ze zijn: verschillende mogelijke verschijningsvormen van interferentie. Empirisch onderzoek kan dan laten zien welke verschijningsvormen er zijn, of ze tegelijk voorkomen of niet, en wanneer ze voorkomen (Hancock 2007a).

Ik stel voor om als overkoepelend begrip *interferentie* te gebruiken. In de natuurkunde gaat het begrip interferentie over het samenvallen of juist niet samenvallen van golven (licht/geluid/water) waardoor je patronen krijgt van versterking of hogere intensiteit op bepaalde plaatsen, terwijl er ook plaatsen zijn waar de golven elkaar uitdoven of sterk verzwakken. De verschillende vormen van interferentie kunnen dus constructief of destructief zijn. In samenhang hiermee stel ik voor om de term *intersectionaliteit* voortaan te beperken tot die vormen van interferentie die tot versterking of specificering van ongelijkheid leiden⁴. Intersectionaliteit is dan een specifiek negatief patroon waarbij ongelijkheid pas optreedt als twee of meer ongelijkheden elkaar kruisen.

In het kader van het door mij geleide QUING-project worden op dit moment heel veel bijdragen afgerond die de verdere categorisering en beschrijving van de verhouding tussen ongelijkheden zullen verbeteren, en die apart daarvan ook nadenken over de vraag: wat is de beste manier om over interferentie van ongelijkheden na te denken, en wat is het beste beleid dat een bijdrage kan leveren aan het verminderen van intersectionele ongelijkheden (Lombardo en Rolandsen Agustin 2009, Walby, Armstrong en Strid 2009, Urbanek 2009)?

GEBREK AAN DIEPERE THEORETISERING EN VOORAL AAN VERBINDING MET BREDERE SOCIALE THEORIEËN

Het theoretisch denken over intersectionaliteit lijkt zich enigszins in een vacuüm te bevinden, in het vacuüm van genderstudies welbeschouwd. Dat werkt vaak als een innovatieve snelkookpan, maar kan ook tot gevolg hebben dat cruciale bijdragen voor een begrip van intersectionaliteit gemist worden, soms omdat zij niet binnen genderstudies maar in het bredere kader van sociale wetenschappen ontwikkeld zijn. Dat is jammer omdat ik ervan uit ga dat het niet mogelijk is om ongelijkheid en interferentie van ongelijkheid te begrijpen zonder een bredere sociale theorie. Gelukkig zijn er op dit moment een aantal fascinerende bijdragen. Ik zal twee veelbelovende voorbeelden geven, beide in bredere zin uit de sociale theorie, één ervan een kruisbestuiving tussen sociale theorie en genderstudies.

De eerste is de theorie van duurzame ongelijkheid van Charles Tilly (1998). Wat kunnen we uit zijn werk leren over ongelijkheid, over interferentie tussen ongelijkheden in het algemeen en intersectionaliteit in het bijzonder? Zoals de titel van zijn theorie al aangeeft, geeft Tilly vooral een theoretische verklaring voor het behoud van ongelijkheid. Hoe ziet hij het ontstaan en de continue reproductie van ongelijkheid? Tilly beschrijft

vier mechanismen die hiervoor verantwoordelijk zijn: uitbuiting, het hamsteren van kansen, kopiëren en aanpassing. Aan de basis van de werking van deze mechanismen ligt de sociale constructie van categorische paren, het onderscheiden van mensen in twee elkaar uitsluitende soorten. De grenzen die tussen beide helften van categorische paren getrokken worden, ziet hij als essentieel voor het maken en behouden van ongelijkheid. Het is typerend voor de isolatie (of uitsluiting) van genderstudies in de sociale wetenschappen dat Tilly hier het wiel opnieuw uitvindt dat in genderstudies allang aan het rollen is⁶. Het in genderstudies bekende concept van *binaire categorieën* (Acker 1992; Butler 1988; Brouns, Grünell en Verloo 1995; Ferree, Lorber en Hess 1998) is immers precies hetzelfde als het concept van *categorische paren* dat hij als nieuw presenteert. Ook in genderstudies wordt het feit dat we in het sociale leven mensen in twee soorten plegen te categoriseren – voor genderstudies zijn mannen en vrouwen het voor de hand liggende voorbeeld – gezien als de basis van het maken en behouden van ongelijkheid. Ook gendertheorie stelt dat binaire (geslachts)categorieën weliswaar gebaseerd lijken op biologie, maar in essentie sociaal zijn⁷. Recent werk van Myra Marx Ferree (2009) benadrukt ook categorisering en rangordening als basis van ongelijkheid. Nieuw en interessant in Tilly's theorie is de manier waarop hij algemene sociale en politieke mechanismen beschrijft die, gebaseerd op het vastleggen van categorische paren/ binaire categorieën, ongelijkheid maken en reproduceren. Tilly gaat ervan uit dat ongelijkheid altijd op dezelfde manier werkt, of het nu gaat over ongelijkheid tussen vrouwen en mannen, witte en zwarte mensen, autochtonen en moslims, illegalen en legale burgers.

Twee mechanismen creëren ongelijkheid omdat mensen zoveel mogelijk kansen voor zichzelf proberen te creëren, en zoveel mogelijk hulpbronnen proberen te verwerven. Ten eerste, als mensen al enige machtsbasis hebben, dan kunnen zij anderen uitbuiten en zelf toegevoegde waarde creëren door de inspanningen van anderen, meestal anderen die niet tot hun eigen categorie behoren en daarom 'buitenstaanders' zijn. Kapitalisme is een mooi voorbeeld hiervan. Het tweede mechanisme noemt Tilly het hamsteren van kansen⁸, en dit mechanisme wordt ook ingezet door mensen en groepen die niet zelf al een grote machtsbasis hebben. Als leden van een niet-machtige groep een kans zien om toegang te krijgen tot een hulpbron die op langere termijn waardevol is, dan zullen zij deze toegang voor hun eigen groep proberen te monopoliseren. Hij noemt als voorbeeld de manier waarop netwerken van migranten specifieke kennis over een bepaald beroep mobiliseren binnen hun eigen netwerk. Denk bijvoorbeeld aan de eerste Chinese migranten in Nederland die kennis hadden over hoe een succesvol 'exotisch' restaurant op te zetten, of aan de Bengaalse migranten in Wenen die de straatmarkt voor kranten en tijdschriften in handen hebben. Zij delen de kennis die nodig is om succesvol te zijn, maar alleen binnen de eigen groep. Door het hamsteren van kansen en monopoliseren van kennis binnen de eigen groep, maken ook zij ongelijkheid.

Tilly ziet deze mechanismen niet als het met opzet creëren van ongelijkheid. Voor

hem is ongelijkheid een neveneffect van het organisatorisch improviseren om zelf iets te bereiken.

De ongelijkheid die door exploitatie en hamsteren van kansen ontstaat, krijgt een meer duurzame vorm door twee andere mechanismen: enerzijds het kopiëren van elders bestaande sociale verhoudingen omdat dat veel eenvoudiger is dan zelf nieuwe sociale verhoudingen uitvinden⁹, en anderzijds aanpassing. Met aanpassing bedoelt Tilly het tot stand komen van dagelijkse routines die gebaseerd zijn op categorische paren, en van rechtvaardigingen voor deze routines in een bepaalde tijd en context. Een voorbeeld van kopiëren is het verschijnsel dat ongelijkheid in taakverdeling tussen vrouwen en mannen binnen gezinnen 'gekopieerd' is op de arbeidsmarkt in een verdeling tussen mannen- en vrouwenberoepen. Volgens Tilly is daarmee een ongelijkheid in huishoudens - vrouwen doen onbetaald werk voor mannen - terechtgekomen op de arbeidsmarkt: vrouwen krijgen minder betaald voor werk dat lijkt op huishoudelijk of verzorgend werk. Aanpassing is in belangrijke mate een proces van socialisatie, waarbij ook de minst bevoorrechte mensen routines ontwikkelen gebaseerd op de bestaande structurele ongelijkheid¹⁰. Aanpassing verklaart waarom zo weinig meisjes in mijn dorp een ander soort leven nastreefden.

De mensen die uitbuiten of die kansen hamsteren, nemen continu besluiten hoe de lijn te trekken tussen gevestigden en buitenstaanders, hoe solidariteit, loyaliteit en controle te regelen, hoe kennis te monopoliseren die helpt om meer voordeel te trekken voor zichzelf of voor de eigen groep. Het kopiëren van elders bestaande categorische paren en aanpassing helpen om al deze problemen op te lossen, maar leidt ook tot het vastleggen van categorische paren, en dus van ongelijkheid.

Tilly is erg pessimistisch over de mogelijkheden in politiek en beleid om ongelijkheid te reduceren of op te heffen. Volgens hem zijn ook staten onderworpen aan de mechanismen die hij beschreef, alleen hebben die de macht om categorische paren in wetgeving vast te leggen, en sanctiemogelijkheden die gewone organisaties niet hebben. Uitbuiting en het afbakenen van categorieën die wel en categorieën die niet 'kansen kunnen hamsteren' is dagelijkse kost, ook voor democratische staten: zij bepalen bijvoorbeeld - zoals Nederland - dat 'iedereen' op achttienjarige leeftijd mag trouwen, maar burgers die een partner uit een niet-ontwikkeld land willen, mogen pas met 21 trouwen en dan alleen als ze een inkomen van 120 procent van het minimumloon hebben. Of staten bepalen dat sommige burgers niet met elkaar mogen trouwen, omdat zij dezelfde sekse hebben, zoals Oostenrijk doet. Alle staten leggen de categorisering van burgers, en daarmee in- en uitsluiting, vast. Leden van dominante categorische groepen hebben altijd meer mogelijkheden tot uitbuiting of tot het hamsteren van kansen. Voor Tilly is het dus 'logisch' dat welvaartsstaten vaak sekseongelijkheid hebben versterkt (Haavio-Mannila 1993; Orloff 1996; Siim 1994)¹¹. Pas sinds de komst van de brede democratie hebben staten ook expliciet geprobeerd om inkomens of goederen te herverdelen, en zo ongelijkheid te verminderen. Dergelijke pogingen tot vermindering van

ongelijkheid zijn vaak afgedwongen door sociale bewegingen. Echter, volgens Tilly creëren of activeren ook sociale bewegingen bijna altijd categorische paren, zij het met het doel om onrechtvaardige behandeling van de 'zwakkere' helft van deze paren tegen te gaan. In hun strijd om 'insluiting' proberen zij de eigen categorie zo coherent mogelijk te presenteren, en worden andere categorieën als minder belangrijk neergezet of uitgesloten. Zijn pessimistische blik op sociale bewegingen, en op het gebrek aan succes van hun pogingen om ongelijkheid te bestrijden, is dus vooral een kritiek op wat in genderstudies 'identiteitspolitiek' heet.

Tilly presenteert een algemene theorie van ongelijkheid, en niet van intersectionaliteit. De basis is dat hij er op wijst dat alle categorieën gemaakt zijn en bestaan in sociale verhoudingen. Omdat zij in verschillende 'plaatsen' van het sociale en politieke leven zijn ingebed, verschillen ongelijkheden ook van elkaar. Zo is het sekse-onderscheid werkzaam binnen huishoudens, binnen lokale gemeenschappen, binnen klassen. Onderscheid naar ras echter valt meestal samen met huishoudens, gemeenschappen en klassen, en is meer gemaakt door segregatie en fragmentatie van netwerken. Interventies werken daarom anders uit voor sekse en ras, en kunnen alleen werken als ze gebaseerd zijn op precieze kennis van hun verschillende historische constructie¹².

Toch schetst Tilly wel een theoretische vorm van interferentie. Hij maakt daarbij alleen onderscheid tussen ongelijkheden die diep verankerd zijn in het sociale leven, en meer 'lokale' ongelijkheden, gebaseerd op categorische paren die alleen in een bepaalde context voorkomen. Man-vrouw is een goed voorbeeld van een diep verankerd categorisch paar. Als nu in een bepaalde context een nieuw hiërarchisch onderscheid, een nieuwe categorie wordt gemaakt, dan is het teruggrijpen op een verankerde categorie een succesvolle manier om de nieuwe hiërarchie zonder problemen te laten werken: het inhuren van vrouwen als telefonisten, ponstypistes of enig ander werk dat geen carrièremogelijkheden kent, is daarmee verklaarbaar. Dit soort gedrag maakt ongelijkheid duurzaam.

Tilly's theorie is wel een majeure bijdrage aan de theorievorming over ongelijkheid, maar tegelijk een theorie met overduidelijke zwakheden: hij kent mensen alleen 'graaierige' bedoelingen toe, gaat uit van een primaat van het materiële over het ideële, en zijn theorie kan verandering niet verklaren. Alleen als er geen 'vaste' categorische paren meer zouden bestaan, wordt ongelijkheid mogelijk tegengegaan. Materiële gelijkmaking vereist volgens Tilly sterke interventie, zowel in categorievorming als in herverdeling. Echter, volgens Tilly leidt het menselijk verlangen naar hulpbronnen telkens weer en onherroepelijk tot het maken van dergelijke categorische paren, en dus tot het maken en bevestigen van ongelijkheid. Het enige dat kan veranderen is de specifieke vorm van ongelijkheid: een bepaald categorisch paar kan in een bepaalde setting vervangen worden door een ander categorisch paar. Denk aan het verschuiven van onbetaalde zorg in de privésfeer door huisvrouwen naar slecht betaalde arbeid door migrantenvrouwen als 'nieuwe dienstmeisjes'.

Zijn theorie is door deze beperkingen naast inspirerend eigenlijk ook moeilijk bruikbaar, aangezien we uit onderzoek weten dat ongelijkheid wel degelijk af kan nemen, al wordt afname vaak alleen zichtbaar als men een langer historisch perspectief hanteert.

De meest veelbelovende theorie die wél aangeeft hoe we processen van ongelijkheidsverandering en behoud kunnen begrijpen, is net verschenen. In haar nieuwe boek baseert Sylvia Walby zich op de complexiteitstheorie om een gewaagde *grand theory* te presenteren over complexiteit en systematische ongelijkheid op basis van sekse, klasse en etniciteit in een breed kader van modernisering en globalisering (Walby 2009). Zij test haar theorie voor de VS, Zweden, Ierland en het Verenigd Koninkrijk. Zij schetst de wereld als een set van systemen die telkens voor elkaar de omgeving vormen, en die daardoor aan elkaar verknoopt zijn. Walby onderscheidt vier systemen: economie, besluitvorming, burgermaatschappij en geweld. Al deze systemen definieert zij opnieuw, en breder dan gebruikelijk, om vertekeningen eruit te halen. Zo definieert zij economie uiteraard als zowel betaalde als onbetaalde arbeid. Niet alleen negatieve feedback *loops*, maar ook positieve feedback *loops* bepalen behoud en verandering in deze systemen. Denk bij een negatieve feedback *loop* aan een thermostaat: afhankelijk van het bereiken van een bepaalde omgevingswaarde, slaat het systeem aan of af. Denk bij een positieve feedback *loop* aan een cumulatieve causale verandering: A leidt tot meer B, en dat leidt tot meer A. Positieve feedback *loops* leiden daarom tot een enorme versnelling van verandering. De veelheid van bestaande systemen zorgt voor ongelijktijdige veranderingen: als een economisch systeem moderniseert, betekent dat niet automatisch dat het politieke systeem ook moderniseert. Verandering in een systeem heeft wel effect op andere systemen, die reageren op verandering in hun omgeving en co-evolueren. Echte verandering treedt op als een bepaald omslagpunt voor een waarde bereikt wordt. In de biologie bijvoorbeeld wanneer teveel algen in een meertje terechtkomen en het water onomkeerbaar troebel wordt.

Walby's theorie is niet expliciet gebaseerd op de dominantie van de materiële wereld, omdat zij stelt dat in de sociale wereld, tegelijk met processen die gebaseerd zijn op materiële verdeling van goederen, vermaatschappelijkingsprocessen optreden waarbij een set van principes veralgemeend worden en een systeem zelfversterkend wordt. Hier zijn parallellen te constateren met het mechanisme dat Tilly 'aanpassing' noemt. Echter, Walby ziet deze vermaatschappelijkingsprocessen niet uitsluitend als een bevestiging van de materiële verhoudingen.

Walby laat voor Zweden zien dat de aanwezigheid van vrouwen in besluitvorming een omslagpunt vormt. Als een kritisch aantal vrouwen – meer dan 40 procent – op besluitvormende posities terechtkomt, staan vrouwenbelangen voortaan gewoon op de agenda. De sterke toename van vrouwen in het Zweedse parlement typeert zij als een plotselinge verandering, als een omslagpunt dat het resultaat was van een positieve feedback *loop*. Dit omslagpunt echter, bepaalde wat er vervolgens gebeurde: de ont-

wikkeling van een van de meest egalitaire welvaartsstaten. Natuurlijk speelden ook andere factoren mee. Het effect van het grote aantal vrouwen in het parlement werd bijvoorbeeld versterkt door de vroege samenwerking van feministes met de staat in Zweden. Walby beschrijft een soortgelijk proces ook voor de vakbonden, die pas toen het aantal vrouwelijke leden drastisch was toegenomen (nadát vrouwen meer betaald gingen werken) aandacht schonken aan gelijk loon en betere arbeidsomstandigheden voor vrouwen.

Walby laat aan de hand van Zweden ook zien dat processen van verbetering in gelijkheid naar klasse en sekse op verschillende momenten in de tijd plaatsvonden. De grootste verbeteringen in klassenongelijkheid vonden plaats in de jaren dertig. Dit was echter een eenzijdige verbetering, waaraan werkende vrouwen nauwelijks deel hadden. Verbetering in de positie van werkende vrouwen trad pas op toen vrouwen zich in de jaren zestig en zeventig op eigen kracht een positie veroverden, het 'uitsluitingsproject' van de klassenstrijd in een inclusieve strijd veranderden, en eindelijk overwinningen boekten. Een mooi voorbeeld van interferentie van ongelijkheden!

Het is in haar schets van interferentie in politieke strijd tegen ongelijkheid dat Walby iets aan Tilly zou kunnen hebben. Haar theorie heeft niet echt een kader voor de mechanismen die ongelijkheid maken. Die van Tilly wel. In Tilly's termen zijn de vakbonden typische organisaties die 'kansen hamsteren'. Te dien einde trekken zij grenzen tussen mensen. De geschiedenis leert dat het categorisch paar man-vrouw in het verleden gebruikt werd om voordelen te beperken tot de groep mannen. In het kader van mijn leeropdracht is vooral relevant wanneer en hoe dit mechanisme optreedt binnen bewegingen die ongelijkheid als thema hebben, of binnen beleid dat beoogt ongelijkheid te verminderen. Het maken van categorische paren kan het gemakkelijkst optreden als een beweging of beleid zich baseert op identiteiten of op groepen. Een aantal voorbeelden. De vakbonden waren van origine een arbeidersbeweging, en de normarbeider voor deze beweging was een man die werkte en kostwinner was. Dat was de 'eigen' groep waarvoor exclusief kansen werden gezocht. Niet alleen vrouwen stonden daarbij in de kou, maar ook werklozen, en homoseksuele mensen aan wiens discriminatie de vakbonden zich pas zeer recent iets gelegen laten liggen. Idem voor onfortuinlijke helften van andere categorische paren, zoals allochtonen. Historisch onderzoek, zoals van mijn collega Bob Reinalda, laat zien hoe dat in zijn werk ging. Voor de dienstenbonden laat Reinalda zien dat reeds net na de Tweede Wereldoorlog binnen de vakbond dappere vrouwen gelijk loon aan de orde stelden (Reinalda 1985). Hij laat zien dat zij ongelijk werk wél accepteerden: secretaresse was volgens hen een vrouwelijk beroep dat vooral een beroep deed op vrouwelijke eigenschappen. Hij laat ook zien dat de vakbondsleiding ongevoelig was voor het argument van sekseongelijkheid en pas overstag ging voor de argumenten dat gelijk loon voor vrouwen mogelijk meer leden en dus meer macht zou opleveren, en dat werkgevers niet mannen zouden kunnen vervangen door goedkopere vrouwen. De vrouwenbeweging 'buiten' de vakbeweging was belangrijk als steun- en

drukmiddel. Ook in zijn geschiedschrijving spelen categorische paren een belangrijke rol: categorialisme is de term die gebruikt wordt om het verschijnsel van ‘eigen groep eerst’ en de negatieve gevolgen voor ‘anderen’ te duiden.

Een tweede voorbeeld uit de Nederlandse vrouwenbeweging. De huidige scheiding tussen een vrouwenbeweging en een beweging voor de rechten en vrijheden van homoseksuelen is een empirisch feit dat het gevolg is van een reeks beslissingen van individuen en groepen in en rond die bewegingen. Zo wilde Joke Smit eind jaren zestig ingaan op het aanbod van het COC¹³ om samen te werken, maar wezen velen binnen MVM¹⁴ en binnen het COC dit af. Beide bewegingen schatten de kansen voor de eigen groep groter in zonder de samenwerking. In de EmancipatieCommissie lukte het Joke Smit wel, ondanks weerstand, om homodiscriminatie als een andere vorm van sekse-discriminatie op te nemen in een advies aan het kabinet Den Uyl (Vuijsje 2008¹⁵).

Ik heb in dit eerste deel van mijn rede laten zien dat meer kennis over ongelijkheid vereist dat onderzoek zich richt op de structurele manier waarop ongelijkheid in sociale verhoudingen gemaakt wordt, dat steeds aandacht nodig is voor het maken van de categorieën zelf, dat het begrip interferentie nodig is om de aandacht ook op kruisingen van privilege en achterstelling te richten, dat het nodig is empirisch en normatief onderzoek te scheiden, en dat er in sterkere mate aansluiting gezocht moet worden bij bredere sociale theorieën. Mijn zoektocht naar die theorieën eindigt voor nu bij Tilly en Walby. Tilly schetst mechanismen die telkens weer ongelijkheid maken en vastleggen, Walby’s bewerking van de complexiteitstheorie omvat ook de mogelijkheid van verandering.

In politiek en beleid kan men echter niet blijven wachten tot wij academici eindelijk tevreden zijn over de kennis die we hebben. Er is behoefte aan gidsen die wijzen hoe men dan wel ‘goed’ beleid kan opzetten dat probeert ongelijkheid tegen te gaan, en dat aandacht besteedt aan interferentie van ongelijkheden. In het volgende deel heb ik daarom op een rij gezet welke handelingsrichtingen tot nu toe beschreven zijn als mogelijk-erwijjs nuttig of werkzaam.

DYNAMIEK VAN ONGELIJKHEID EN VERANDERING: HOE POLITIEK EN BELEID OM KUNNEN GAAN MET INTERFERENTIE EN INTERSECTIONALITEIT TUSSEN ONGELIJKHEDEN

In de academische discussies en onderzoeken naar hoe politiek en beleid om kunnen gaan en om zouden moeten gaan met interferentie tussen ongelijkheden zijn tot nu tot vier verschillende benaderingen te onderscheiden.

De eerste benadering is een *reactieve* benadering. Deze benadering is gericht op intersectionaliteit, en wijst er op dat vaak op geheel verkeerde wijze aandacht geschonken wordt aan de interferentie van ongelijkheden, leidend tot stigmatisering. Deze benadering pleit voor het blootleggen en bestrijden van dergelijke stigmatiserende vertekeningen. Blootleggen kan ertoe leiden dat stigmatiserende vertekeningen op de politieke

agenda komen en daardoor kunnen worden aangepakt. Het werk dat Conny Roggeband en ik samen hebben gedaan, is een goed voorbeeld hiervan. In onze analyse van Nederlands beleid constateerden we dat allochtone vrouwen tussen 1995 en 2005 een bijna 'emblematisch' beleidsprobleem zijn geworden. Uiteraard hebben we aan de orde gesteld dat en hoe de Nederlandse overheid een nieuw categorisch paar in wetgeving en beleid heeft vastgelegd: allochtonen versus autochtonen¹⁶. Linkse partijen plaatsten de problematische positie van allochtone vrouwen op de politieke agenda, maar rechtse partijen bepaalden vervolgens de inhoud van dat beleid. De nieuwe eisen voor transnationale huwelijken uit niet-Westerse landen plaatsen vrouwen in een afhankelijke, kwetsbare positie, en problemen van integratie en emancipatie worden steeds meer geïndividualiseerd en 'geculturaliseerd'. Allochtone vrouwen worden er door de overheid op gewezen dat zij zichzelf moeten emanciperen van hun 'problematische cultuur', de verhullende term voor 'islamitische cultuur'. Hiermee is eigenlijk ook een proces van racialisering in Nederland gestart, waarbij seksegelijkheid – in tegenstelling tot de werkelijkheid – als kernelement van de Nederlandse cultuur wordt gepositioneerd¹⁷. Wat eerst alleen een kwestie was van herkomst en religie, is in toenemende mate in de Nederlandse politiek (vaak expliciet) en in beleid (meestal impliciet) een proces waarin 'moslim' tot een ras wordt. David Goldberg merkt hierover op dat dit een specifiek Europese vorm van rasconstructie is, ook in historische zin: 'The figure of the Muslim, alongside that of the Jew, has historically bookended modern Europe's explicit historical anxieties about blackness.' (Goldberg 2006: 344). Alhoewel de overheid in deze periode zegt negatieve beeldvorming van allochtonen te willen tegengaan, levert zijzelf daar een belangrijke bijdrage aan door haar categorisering, en door de verschillende eisen die aan allochtone en autochtone burgers gesteld worden. Het openbaar maken van contraproductieve overheidsbijdragen en van politieke standpunten die bijdragen aan ongelijkheid kan een belangrijke interventie ten goede zijn, en de wetenschap kan er bij uitstek een rol in spelen.

Deze benadering wordt ook toegepast door bewegingen die juist wel aandacht besteden aan interferentie tussen ongelijkheden. Een goed voorbeeld daarvan is de groep die zich Next GENDERation noemt, die in hun manifest 'Niet in mijn naam' iedere samenwerking met xenofobe politieke groeperingen in de naam van gelijkheid tussen mannen en vrouwen afwijst. Zij wijzen er op dat het deze politieke groeperingen niet gaat om seksegelijkheid maar om het buitensluiten van meestal migranten.

De tweede benadering is een *pragmatische*, die oproept om niet te denken dat complexe interferenties alleen recht kan worden gedaan met complexe nieuwe beleidsvormen of wetgeving. Zoals Margaret Satterthwaite overtuigend laat zien, kunnen de heel specifieke problemen van migrantenvrouwen die in huishoudens werken, goed worden aangepakt met bestaande beleidsinstrumenten. In haar werk maakte zij eerst een uiterst precieze reconstructie van alle problemen waarmee migrantenvrouwen die in huishoudens

werken te maken kunnen krijgen. De lijst is lang: uitbuiting in de hoeveelheid en de aard van het werk, in de betaling en in de contractvormen; beperkingen in bewegingsvrijheid in de openbare ruimte; discriminatie op het werk, in het thuisland en elders; gevaarlijk en vernederend werk dat impact heeft op veiligheid en gezondheid; seksespecifiek geweld op de werkplek; seksespecifieke vormen van racisme en xenofobie; beperkingen in de mogelijkheden zich te organiseren om voor hun rechten op te komen. Sattertwaite's benadering – die zij toegepaste intersectionaliteit noemt – komt er op neer dat zij een hele reeks reeds bestaande mensenrechtenverdragen langs deze problemen legt, en laat zien dat al deze problemen reeds kunnen worden aangepakt met bestaande verdragen. De vijf verdragen die zij daarbij gebruikt zijn: Het Vrouwenverdrag (CEDAW); het Internationale Convenant voor Sociale, Economische en Culturele Rechten (ICESCR); het Internationale Convenant voor Burgerrechten en Politieke Rechten (ICCPR); de Internationale Conventie voor het Uitbannen van alle vormen van Raciale Discriminatie (CERD), en de Internationale Conventie voor Bescherming van de Rechten van alle Migrantenarbeiders en de leden van hun gezinnen (MWC). De conclusie van Sattertwaite is dat een specifiek verdrag over de rechten van migrantenvrouwen niet nodig is, omdat de bestaande verdragen voldoende zijn mits ze intersectioneel worden toegepast.

Deze benadering is interessant voor de lidstaten van de Europese Unie en de Europese Unie zelf, die op dit moment worstelen met de vraag hoe ongelijkheid aan te pakken, gegeven de interferentie tussen verschillende ongelijkheden. Alle landen gaan hiermee verschillend om, sommige hebben tientallen wetten die allerlei verschillende ongelijkheden in verschillende contexten aanpakken, andere hebben er slechts een paar; sommige hebben een overkoepelend orgaan ingesteld dat over alle problemen met ongelijkheden moet waken, andere hebben voor elke ongelijkheid die zij relevant achten een apart orgaan. Dat maakt Europa tot een laboratorium voor vergelijkend onderzoek. In het kader van het QUING-project hebben Sophie Lauwers en Saskia Martens bijvoorbeeld een vergelijking gemaakt tussen Nederland en België. Hun simpele startvraag: maakt het feit dat Nederland en België andersoortige instituties hebben voor gelijke behandeling, verschil voor mensen die tegelijk met verschillende soorten ongelijkheid te maken hebben, of die met een specifieke ongelijkheid te maken hebben doordat zij zich op het kruispunt van twee ongelijkheden bevinden? Hun antwoord is dat niet alleen geïntegreerde instituties (zoals in Nederland) of geïntegreerd beleid (zoals in België) de mogelijkheid openen om intersectionele ongelijkheid aan te pakken, maar dat pas een meer complexe manier van denken over intersectionaliteit creatieve oplossingen mogelijk maakt.

Een derde benadering is daarentegen juist meer *substantieel en structureel*, en pleit voor iets als 'gelijkheidsmainstreaming', waarbij structuren van onze samenlevingen worden veranderd die ongelijkheid vastleggen. Dit zijn bijna altijd structuren die onderscheid maken tussen burgers. Een historisch voorbeeld hiervan is de vermogenseis voor het

toekennen van kiesrecht. Meer hedendaagse voorbeelden zijn het kostwinnersbeginsel in de sociale zekerheid, hogere inkomenseisen voor allochtonen die willen trouwen met iemand uit een niet als Westers gedefinieerd land, of het beperken van toegang tot IVF-procedures tot heteroseksuele of tot getrouwde vrouwen. Tilly benadrukt dat beleid tegen ongelijkheid geen kans maakt als het alleen discriminatie door individuen verhindert. Ongelijkheid kan alleen worden tegengaan als alle delen van de samenleving onderzocht worden op hoe bestaande regelingen¹⁸ het uitbuiten van groepen door andere groepen of het hamsteren van kansen door sommige groepen mogelijk maken, hoe zij bestaande categorische paren kopiëren naar andere domeinen, en welke rechtvaardigingen zij inhouden voor ongelijkheidsproducerende routines. Om een voorbeeld te geven dicht bij huis: als men de ongelijke verdeling van topposities aan universiteiten tussen mannen en vrouwen wil tegengaan, voorspelt Tilly dat het opleggen van rigoureuze gelijkheid in de selectieprocedures voor hoogleraren minder effect zal hebben dan het veranderen van de netwerken waarlangs wordt gerekruteerd voor deze posities. Pas als men het seksespecifieke systeem van hamsteren van kansen voor deze posities begrijpt, kan men betere interventies plannen. Ik prijs me gelukkig dat Yvonne Benschop (Benschop en Verloo, verschijnt binnenkort) en Marieke van den Brink (2009) op mijn faculteit juist hiermee bezig zijn.

In principe hebben alle Europese landen (en veel andere landen bovendien) op de Wereld Vrouwenconferentie in Beijing in 1995 afgesproken dat zij aan gendermainstreaming zouden doen: dat zij, vooraleer zij nieuw beleid invoerden, ervoor zouden zorgen dat nieuw beleid niet meer zou bijdragen aan sekseongelijkheid omdat zij na zouden gaan of dit beleid ongelijk uitwerkte voor vrouwen en mannen. Als iets nu, veertien jaar later duidelijk is, is het dat een dergelijke benadering naast substantieel, en mogelijk revolutionair, in ieder geval ook licht utopisch of in ieder geval heel moeilijk is. In het verleden heb ik samen met Conny Roggeband (Roggeband en Verloo 2006) en met Yvonne Benschop (Benschop en Verloo 2006) onderzoek opgezet dat tegelijk nieuwe methodes voor gendermainstreaming ontwikkelde en deze ook aan onderzoek onderwierp. Op dit moment analyseert Lut Mergaert voor haar proefschrift waarom gendermainstreaming bij de Europese Commissie zoveel ups en downs heeft gehad. In het kader van het QUING-project werk ik samen met haar, met Maria Bustelo en Emanuela Lombardo van de Complutense Universiteit in Madrid en met Susanne Baer en Lucy Nowotnick van de Humboldt Universiteit in Berlijn aan interventies in gendertraining die interferentie tussen ongelijkheden integraal inbouwen.

Deze benadering kan ook worden toegepast op sociale bewegingen. In sociale bewegingen betekent een structurele benadering dat de basis van de beweging niet een bepaalde groep gemarginaliseerde mensen is, maar een bepaalde structuur in machtsverhoudingen die ongelijkheid tot gevolg heeft. Voor de vakbeweging betekent dat bijvoorbeeld dat het uitgangspunt niet (alleen) is, of zou moeten zijn, dat arbeiders worden uitgebuit, maar dat de 'machtsverhoudingen in arbeid' centraal staan. Werklozen

en werkzoekenden komen dan in beeld, en niet alleen diegenen die reeds werken. In de ontwikkeling van de vakbeweging is een dergelijk proces deels zichtbaar. Ook onderzoek naar de vakbeweging besteedt hier aandacht aan (Camfield 2005).

De laatste benadering is een *procedurele*, die niet focust op wat te doen, maar op hoe het politieke proces moet worden vormgegeven, en wie daarin zeggenschap moeten krijgen. Deze benadering kan je zien als een pleidooi voor verdieping of vernieuwing van de democratie. Kern van de benadering is een pleidooi om meer en andere, vaak gemarginaliseerde, groepen sterker bij de besluitvorming te betrekken, vaak in het normatief kader van deliberatieve democratie. De basisvraag hierbij is altijd of het werkelijk mogelijk is dat gemarginaliseerde groepen in de huidige opzet van onze democratie gehoord worden. Machtsverhoudingen die buiten het politiek systeem spelen, kunnen nu eenmaal moeilijk buiten de orde verklaard worden. Machtsverhoudingen spelen bovendien ook binnen bewegingen een rol¹⁹. Een belangrijk onderzoek in de VS laat bijvoorbeeld zien dat nationale belangengroepen vooral onderwerpen agenderen die van belang zijn voor de meer bevoorrechte groepen binnen hun organisatie, ook als deze groepen in de minderheid zijn, of als de onderwerpen relatief onbelangrijker zijn (Strolovitch 2006). Minder bevoorrechte groepen binnen deze organisaties trekken dus al aan het kortste eind bij de agendering van hun belangen.

Naast vragen over de mogelijkheden, achtergronden en consequenties van vernieuwing van de democratie (Jacobs, Thijssen, Mudde 2004; Leijenaar 2007), gaat het mij ook om zeer relevante vragen over de mogelijkheid van agonistische strijd in de democratie (Mouffe 2000; Schmidt-Gleim en Verloo 2003; Jeuken 2006; Rummens, verschijnt binnenkort).

In het kader van het QUING-project kijken we welke groepen uit de burgermaatschappij in welk land eigenlijk de kans krijgen om meer direct bij te dragen aan het ontwerpen of uitvoeren van beleid dat ongelijkheid tegengaat, en of we daarin dominantiepatronen kunnen zien. Eerste voorlopige resultaten wijzen er op dat er grote verschillen zijn tussen landen in de Europese Unie in de mate waarin zij in hun wets- en beleidsteksten aan groepen uit de burgermaatschappij refereren, en dat er ook verschillen zijn tussen de verschillende beleidsthema's (algemeen emancipatiebeleid, seksegebaseerd geweld, intimate citizenship, non-employment)²⁰.

Een ander deel van de discussies en bijdragen aan deze benadering gaat over het begrijpen van competitie tussen bewegingen – de term die hiervoor gebruikt wordt is *the oppression olympics* (Martinez 1993) – en over de mogelijkheden en problemen van coalities tussen verschillende bewegingen. Interferentie van ongelijkheid leidt er volgens Elisabeth Cole (2008) toe dat bewegingen of beleid vooral aandacht besteden aan die mensen die op één element na – het element dat onderwerp is van de beweging of van het beleid: sekse of klasse of seksualiteit – geprivilegieerd zijn in hun status. Onderzoek heeft inmiddels

overtuigend aangetoond dat competitie tussen bewegingen een probleem is, en dat interferentie tussen ongelijkheden betekent dat competitie leidt tot ongelijkheid binnen een beweging. Identiteitspolitiek versterkt de negatieve gevolgen van competitie.

Bewegingen krijgen ook vorm door hun allianties. De verbindingen die ze aangaan om middelen te verwerven voor de beweging, beïnvloeden hun doelen en werkmethodes. Judith Adler Hellmann heeft reeds in 1987 voor de vrouwenbeweging in Italië heel mooi laten zien hoe verschillende allianties op stedelijk niveau ertoe leiden dat bewegingsorganisaties heel verschillende richtingen insloegen (Adler Hellmann 1987). Zij liet zien dat allianties zowel materiële grondslagen (toegang tot ruimtes om bij elkaar te komen bijvoorbeeld) als discursieve (het delen van bepaalde ideeën) hebben. *Framing*, de specifieke manier waarop een beweging of een beleid definieert wat het probleem is, hoe het komt dat een probleem bestaat en wie de verantwoordelijkheid heeft om een probleem op te lossen (Verloo red. 2005; Lombardo, Meier en Verloo 2009), is een cruciaal element in het vormen of verhinderen van allianties, omdat overlap in definiëring van problemen de discursieve basis is voor allianties (Ferree 2009). Cooper (2004) geeft een mooi voorbeeld over barrières voor samenwerking tussen de vrouwenbeweging en de transgenderbeweging, waarbij voor grote delen van de vrouwenbeweging het dichotome karakter van sekse geen probleem is en voor de transgenderbeweging wel.

Volgens Cole (2008) zijn succesvolle coalities niet gebaseerd op identiteiten, maar op 'het delen van een zelfde gemarginaliseerde relatie tot de macht', en pakken ze ook machtsverschillen binnen bewegingen aan. Zij geeft een 'goed' voorbeeld uit de VS, rond het organiseren van de 'March for women's lives', die oorspronkelijk gepland stond als een demonstratie voor abortusrechten, en die, na grote problemen om ook zwarte vrouwen bij de demonstratie te betrekken, de agenda uitbreidde tot 'reproductieve rechten' (ook het recht om kinderen te hebben, en het recht om de voogdij te houden over kinderen), en de samenstelling van het bestuur veranderde. De demonstratie werd een groot succes.

Interessante vragen voor verder onderzoek rond deze benadering zijn: in hoeverre jaagt de infrastructurele inbedding van bewegingen in besluitvorming over beleid dergelijke competitie aan of juist niet? In hoeverre beïnvloeden bepaalde democratische arrangementen de mogelijkheden van allianties en coalities?

ONDERZOEK EN ONDERWIJS NAAR ONGELIJKHEIDSVRAAGSTUKKEN: MIJN AGENDA VOOR DE KOMENDE JAREN

Ik heb in het tweede deel van mijn lezing laten zien dat er, ondanks de vele open vragen die ik in het eerste deel heb belicht, wel degelijk ook reeds oplossingsrichtingen beschikbaar zijn. Het onderzoeken van deze oplossingsrichtingen in de werkelijkheid is het tweede deel van mijn onderzoeksagenda, die daarmee wellicht ambitieus maar tegelijk ook praktisch wordt. Mijn onderzoek past binnen het onderzoeksprogramma SHIFTS, deelthema *Shifts in relations between government and civil society*, maar ook binnen het

IGS-programma *The Dynamics of Gender. Embodiment, Cultural Codes and Strategies*, deelthema *Inequality and politics*. Werk ik met Karen Anderson samen aan het CCSEP, het Center for Comparative Studies of European Policies.

Om deze brede onderzoeksagenda aan te pakken, wil ik de samenwerking met anderen die ook in dezelfde vraagstukken geïnteresseerd zijn, voorzetten en versterken²¹. Waar mogelijk zal ik actief de resultaten van mijn onderzoek inbrengen in onderwijs, in beleid en politiek.

Daarnaast wil ik doorgaan met activiteiten die ongelijkheid in de wetenschap zelf blootleggen, aanpakken en onderzoeken. Mijn hoogleraarschap opent ook daarvoor nieuwe mogelijkheden.

WOORDEN VAN DANK

Ik ben iemand die zelden alleen werkt. Ik kan daarom niet iedereen hier noemen die ik bedanken wil. Weet dat de groep mensen die ik dank verschuldigd ben iedereen omvat met wie ik bevriend ben of met wie ik heb samengewerkt, hoe kort dan ook.

Aan het begin van alles staan mijn ouders, Adhemar Verloof en Suzanne Van den Avenne, met in België nonkel Etienne van den Avenne, zuster Gaudentia, en op mijn middelbare school Anita Devos en meneer Naert, die in 1968 zo aardig waren om mijn ouders aan te raden dat ik naar Nederland moest gaan om ‘pol en soc’ te studeren, en daarmee mijn wens om België te verlaten mogelijk maakten. Hier aan deze universiteit vooral mijn medestudenten, met name de maandagavondgroep van planologie, waar ik eindelijk wat leerde in de turbulente jaren zeventig, en de projectgroep waarin ik ben afgestudeerd. Dankzij wijlen Theo Guffens bij sociologie, zijn geloof in mijn denkkracht en de vrijheid die hij bood, kon ik de kans grijpen om een onderzoeksvoorstel in te dienen dat na volhouden tot een proefschrift leidde. Maar zonder Jan van Deth, de hoogleraar politicologie die mij in de korte tijd dat hij hier was heeft aangenomen, en die mij bij de afronding van mijn proefschrift heeft begeleid, was ik bijna in dat eerste grote werk verzopen.

De ambitie voor een academische loopbaan was gelegd in de VBEO, waar de heftige debatten tussen vroege vrouwenstudies-ontwikkelaars (zoals Petra de Vries, Nel Draaijer en Annemiek Hoogenboom) en gevestigde sociologen (zoals Christine Clason en Anneke van Doorne-Huiskes) onder leiding van de fenomenale wijlen Mary Zeldenrust mij zo fascineerden dat het onderwerp van mijn te schrijven proefschrift vast kwam te liggen: gender en macht. Naast de onderzoeksactiviteiten heb ik eigenlijk altijd aan ‘participerende observatie’ gedaan bij activiteiten om vrouwenstudies in Nijmegen en de rest van Nederland sterker te maken, zoals in het dagelijks bestuur van het CVV, in de WVEO, in het NGV, en in de Commissie Emancipatiebeleid hier op de faculteit. Niets geeft zoveel inzicht soms als het proberen om iets te veranderen! Ook diegenen die weerstand hebben geboden aan het ontwikkelen van vrouwenstudies en het verbeteren van de positie van vrouwen daarom: bedankt.

Mijn collega's bij politicologie zijn een dagelijkse bron van vreugde door hun passie voor onderzoek en onderwijs. Ik dank hen voor kleine en grote gesprekken over álles. Als ik nu iets weet van politicologie is het dank zij hen. Speciale dank voor Anna van der Vleuten, Monique Leijenaar, Bertjan Verbeek, Bob Reinalda, Marcel Wissenburg en Karen Anderson. Ook vroegere collega Conny Roggeband is erg belangrijk geweest voor mijn academische ontwikkeling, en ik reken er op dat de afstand Nijmegen-Quito niet te ver is om samen te blijven werken. Bob Lieshout dank ik voor het reguleren van mijn eerst wat exotische contract, en voor het weliswaar licht autocratisch maar in ieder geval niet bureaucratisch, en met een groot hart leiden van onze groep. Dank je wel, dat scheelt ons allen veel tijd!

De grotere groep van collega's en leidinggevenden is ook belangrijk. Bij bestuurskunde: Berry Tholen, Agnes Akkerman, Jankees Helderma en Ellen Mastenbroek bedankt. Ook de vaak onzichtbare ondersteuners van ons allen: Helma Peters, Wilma Theunissen, Karin Bockmeulen, Nesliyan Yucel, Marcel van Lent en de hele ICT-groep bedankt.

Zonder de onorthodoxe geest van decaan Hans Mastop, die een Actiegroep Wetenschappelijk Talent begon, en de steun van Michiel de Vries, die mij voor deze groep voordroeg, stond ik nu niet hier. Het College van Bestuur dank ik voor mijn benoeming eind vorig jaar, en voor het in mij gestelde vertrouwen.

Ik dank voorts ook de studenten politicologie en vrouwenstudies die ik in de loop der jaren heb les gegeven. Het is een publiek geheim dat wie les geeft daar veel van leert!

Ik heb daarnaast het voorrecht om Niels Spierings, Jeanette van der Sanden en Lut Mergaert bij het schrijven van hun proefschrift te begeleiden, Niels samen met Jeroen Smit en Jeanette samen met Berteke Waaldijk. Ook hiervan leer ik zelf heel veel, dus bedankt!

Mijn collega's bij het Instituut voor Gender Studies weten heel goed hoe belangrijk zij voor mij zijn. Het is een plezier om met hen samen te werken, en met hen de vele successen van het IGS te vieren. Zowel format, stijl en inhoud van het IGS als de kwaliteit van ieder die daar werkt (en gewerkt heeft) hebben mij telkens weer geïnspireerd om de studie van en het onderwijs in sekseverhoudingen beter te organiseren en beter uit te voeren. Yvonne Benschop is collega, zowel op de faculteit als bij het IGS. Ik hoop dat we ook in de toekomst nog veel zullen blijven samenwerken, en ik reken er op dat dat opnieuw succesvol maar ook erg vrolijk zal zijn. Willy Jansen is niet alleen een inspirerend hoofd van het IGS, maar was ook een steun in moeilijkere tijden, toen dit hoogleraarschap nog niet in zicht was.

Buiten Nijmegen dank ik met name Selma Sevenhuijsen voor een zeer inspirerend half jaar werken in Utrecht. Olaf Olofsdottir bij de Raad van Europa te Straatsburg gaf mij alle ruimte eind jaren negentig. Ik bedank haar, alle leden van de Group of Specialists on Mainstreaming, en Petra Meier zonder wie ik deze groep nooit tot een goed einde zou hebben gebracht. In de VS heeft Myra Marx Ferree op cruciale momenten kansen geboden om verder te denken.

In Wenen ben ik veel dank verschuldigd aan de mensen die het IWM hebben opgericht en die het draaiend houden: Kryzstof Michalski, Cornelia Klinger, Claus Nellen en Janos Kovacs, bedankt dat ik met jullie hulp Europees geld heb kunnen binnenhalen. In het dagelijkse werk op het IWM was Anita Traninger vroeger, en is Barbara Abraham nu de grote steun en toeverlaat voor alle managementzaken rond de Europese projecten die ik van daaruit leid.

Mijn grootste dank gaat naar alle mensen die in het kader van deze projecten – MAGEEQ en QUING – hun energie, hun kostbare tijd en denkkraft inzetten voor het verwerven van kennis over sekseongelijkheid en emancipatiebeleid. Maria Bustelo, Vlasta Jalusic, Andrea Krizsan, Emanuela Lombardo, Petra Meier, Maro Pantelidou Maloutas, Birgit Sauer, Viola Zentai: bedankt voor het mee-ontwikkelen van het MAGEEQ-onderzoek, en voor jullie hernieuwde inzet in het ambitieuze QUING-project. Malin Rönblom, Susanne Baer, Lut Mergaert, Feride Acar, en vooral Sylvia Walby: zonder jullie briljante geesten zou QUING niet zijn. Alle jonge onderzoekers hebben telkens weer de onderzoeksrapporten in goede kwaliteit en op tijd afgeleverd en dat is een geweldige prestatie! Ik kijk ernaar uit om op onze komende conferentie in Budapest 38 papers ter discussie te stellen die het eerste resultaat zijn van ons onderzoek. Het Nijmeegse team heeft erg zelfstandig moeten werken omdat ik tegelijk het hele project moet leiden: Sandrine Debunne, Dominique Decarnière, Julie Jarty, Marianne Grunell, Juli Rigaudière, Renee Wagener, maar vooral Sophie Lauwers, Saskia Martens en Femke van der Wal kan ik niet genoeg bedanken voor hun loyaliteit, hun heldere verstand, hun inzet en hun kritische geest. Ik wens hun heel veel geluk in het vervolg van hun loopbaan. De vuurproef van QUING hebben zij alvast doorstaan, en ik denk dat zij hierna alles aankunnen.

Niet iedereen die ik wil danken kan mijn dank nog horen: Rina van der Haegen, Margret Brugman, Ansjie Roepman zijn ieder op eigen wijze geestverwanten geweest die helaas te vroeg zijn gestorven.

Heel bijzondere dank gaat naar mijn kinderen Florian en Laura Duijsens die altijd al tevreden zijn geweest met hun niet zo ‘normale’ moeder. Zij zijn de beste kinderen geweest die men zich wensen kan. Zij zijn enthousiaste, lieve en kritische volwassenen geworden, en ik hoop dat ik daar iets aan bijgedragen heb. Net als jullie blijf ik altijd weer hopen dat we meer tijd vinden om samen te zijn. Huub Duijsens bedank ik voor de vele goede jaren samen en het moeiteloos gedeelde ouderschap.

Vriend(inn)en Barbara Pelzers, Mariet Meurs, Ria van den Brandt, Anneke Voeten, Bertine Colsen, Gerard en Ank Linden, An Stalpers, Margriet Smulders en alle leden van de Eerste Nijmeegse Eet Associatie dank ik voor hun geloof in mij, hun begrip voor al mijn zwakheden, en de vele gezellige uren samen. Speciale dank voor Gerard van der Kamp die met zijn kookkunst alle werkspoken weet te verjagen.

Buiten Nederland dank ik vooral Katrin Kremmler, Meike Schmidt-Gleim, Monika Hlavac, en de Maas-al Sanja familie: Flip, Aida, Marloes, Rachid en Juliano.

En tot slot, Rosa: een klein woord van dank voor het besef dat het denken over en begrijpen van ongelijkheid één ding is, maar er echt iets aan doen nog veel belangrijker.

Ik heb gezegd.

REFERENTIES

- Acker, Joan. 1992. 'From Sex Roles to Gendered Institutions'. *Contemporary Sociology*, 21 (5): 565-569.
- Adler Hellmann, Judith. 1987. *Journeys Among Women: Feminism in Five Italian Cities*. New York: Oxford University Press en Cambridge: Polity Press.
- Anderson, Karen M. and Traute Meyer. 2003. 'Social Democracy, Unions, and Pension Politics in Germany and Sweden', *Journal of Public Policy*, 23 (1): 23-54.
- Benschop, Yvonne and Mieke Verloo (verschijnt binnenkort) 'Policy, practice and performance: gender and organizational change'. In: Patricia Yancey Martin (ed.) *Handbook on Gender, Work and Organization*.
- Benschop, Yvonne and Mieke Verloo (2006), 'Sisyphus' sisters. Can gender mainstreaming escape the genderedness of organizations?'. *Journal of Gender Studies*, 15 (1): 19-33.
- Butler, Judith. 1988. 'Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory'. *Theatre Journal*, 40 (4): 519-531.
- Brink, M. van den. 2009. *Behind the Scenes of Science. Gender practices in recruitment and selection of professors in the Netherlands*, PhD dissertation, Radboud University Nijmegen.
- Brouns, Margo, Marianne Grünell and Mieke Verloo, eds. 1995. *Vrouwenstudies in de jaren negentig. Een kennismaking vanuit verschillende disciplines*. Bussum: Coutinho.
- Camfield, David. 2005. 'Renewing the Study of Public Sector Unions in Canada'. *Socialist Studies*. 1 (2): 55-73.
- Cole, Elisabeth. 2008. 'Coalitions as a model for intersectionality: from practice to theory'. *Sex Roles*. 59: 443-453.
- Cooper, Davina. 2004. *Challenging diversity: rethinking equality and the value of difference*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crenshaw, Kimberlé Williams. 1989. 'Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics'. *University of Chicago Legal Forum* 139-67.
- Ferree, Myra Marx, Judith Lorber, Beth B. Hess. 1998. *Revisioning gender*. Sage, Thousand Oaks, California.
- Ferree, Myra Marx. 2009. 'Inequality, intersectionality and the politics of discourse: framing feminist alliances'. In: Emanuela Lombardo, Petra Meier en Mieke Verloo, *The discursive politics of gender equality. Stretching, bending and policy making*. Routledge: London/New York, pp. 86-105.
- Ghorashi, Halleh. 2006. *Paradoxen van culturele erkenning. Management van diversiteit in Nieuw Nederland*. Oratie Vrije Universiteit Amsterdam.
- Goldberg, David Theo. 2006. 'Racial Europeanization'. *Ethnic and Racial Studies*, 29 (2): 331-364.
- Haavio-Mannila, Elina. 1993. *Women in the workplace in three types of societies*. Ann Arbor: Center for the Education of Women, University of Michigan.
- Hancock, Ange-Marie. 2007a. 'When Multiplication Doesn't Equal Quick Addition: Examining Intersectionality as a Research Paradigm'. *Perspectives on Politics*. 5 (1): 63-79.
- Hancock, Ange-Marie. 2007b. 'Intersectionality as a Normative and Empirical Paradigm', *Politics & Gender* 3 (2): 248-254.
- Holzleither, Elisabeth en Sabine Strasser. 2006. *Troublesome issues: current debates on tensions between gender equality and cultural diversity in Austria*. Working Paper node cmc.

- Hulko, Wendy. 2009. 'The Time- and Context-Contingent Nature of Intersectionality and Interlocking oppressions'. *Affilia*. 24 (1): 44-55.
- Jacobs Kristof, Thijssen Peter, Mudde Cas. 2004. 'Electorale participatie van Belgen van Marokkaanse of Turkse afkomst in Vlaanderen'. Timmermans, Christiane [ed.] *Wanneer wordt vreemd, vreemd? De vreemde in beeldvorming, registratie en beleid* Acco: Leuven pp. 223-239.
- Jeuken, Yvette. 2006. 'De andersglobaliseringsbeweging: onredelijk radicalisme?' *Tijdschrift Ethiek en Maatschappij*.
- Katz, Michael B., Mark J. Stern en Jamie J. Fader. 2005. 'Women and the paradox of economic inequality in the twentieth century'. *Journal of Social History*. Fall: 65-88.
- Keuzenkamp, Saskia. 2007. *Wat heeft mevrouw Benayad aan emancipatie-onderzoek?* Oratie Vrije Universiteit Amsterdam.
- Lauwers, Sophie en Saskia Martens. *Accommodating multiple discrimination. Equality bodies in Belgium and the Netherlands analyzed from an intersectional gender perspective*. QUING Working Paper 2009.
- Leijenaar, Monique. 2007. *De last van ruggespraak*. Oratie Radboud universiteit Nijmegen.
- Lombardo, Emanuela, Petra Meier and Mieke Verloo (red). *The Discursive Politics of Gender Equality Stretching, Bending and Policymaking*. Routledge: London/New York, pp. 169-186.
- Martinez, Elisabeth. 1993. 'Beyond black/white: the racisms of our times'. *Social Justice* 20: 22-34.
- Merens, Ans en Brigitte Hermans. 2009, *Emancipatiemonitor 2008*, SCP: Den Haag.
- Mouffe, Chantal. 2000. *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism*. Reihe Politikwissenschaft 72. Institut für Höhere Studien (IHS), Wien.
- NextGENDERation. 2004. 'Niet in mijn naam!' *De Standaard*, 8 maart. <http://www.nextgeneration.net/projects/notinournames/nederlands.html>, gelezen op 11 augustus 2009.
- Orloff, Ann. 1996. *Gender and the welfare state*. Working paper 1996/79. Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, Madrid.
- Outshoorn, J.V. (1997), 'Incorporating feminism: the women 's policy network in the Netherlands', in: Gardiner, F. (ed.), *Sex Equality Policy in Western Europe*, London/New York: Routledge, pp.109-127.
- Reinalda, Bob. 1985. *De dienstenbonden. Klein maar strijdbaar*. Ambo: Baarn.
- Roggeband, Conny, and Mieke Verloo (2006), 'Evaluating Gender Impact Assessment in the Netherlands (1994-2004): a political process approach'. *Policy and Politics*, 34 (4): 615-632.
- Roggeband, Conny and Mieke Verloo. 2007. 'Dutch Women are Liberated, Migrant Women are a Problem'. *Social Policy and Administration*, 41 (3): 271-288.
- Römkes, Renée. 2008. *Met recht 'n zorg? Overdenkingen bij wet- en regelgeving over geweld in de privésfeer*. Oratie Universiteit van Tilburg.
- Rummens, Stefan. (verschijnt binnenkort). 'Democracy as a non-hegemonic struggle. Disambiguating Chantal Mouffe's agonistic model of politics'. *Constellations*.
- Saharso, Sawitri. 2009. *De culturele opsluiting voorbij. Nieuw intercultureel bestuur*. Oratie Universiteit Twente.
- Sattertwate, Margaret L. 2005. 'Crossing Borders, Claiming Rights: Using Human Rights Law to Empower Women Migrant Workers'. *Yale Human Rights & Development Law Journal*. 48: 1-66.
- Schmidt-Gleim, Meike and Verloo, Mieke. 2003. *One More Feminist Manifesto of the Political*. IWM Working Paper No. 2/2003: Vienna.

- Siim, Birte. 1994. Engendering democracy: 'Social citizenship and political participation for women in Scandinavia'. *Social Politics* 1: 286-305.
- Siim, Birte en Hege Skeje. 2008. 'Tracks, intersections and dead ends. Multicultural challenges to state feminism in Denmark and Norway'. *Ethnicities*. 8 (3): 322-344.
- Spierings, Niels, Jeroen Smits and Mieke Verloo. 2008. 'On the Compatibility of Islam and Gender Equality. Effects of Modernization, State Islamization, and Democracy on Women's Labor Market Participation in 45 Muslim Countries'. *Social Indicators Research* 90: 503-522.
- Tarrow, S. (1998) *Power in movement: Social movements and contentious politics* (tweede druk), New York: Cambridge University Press.
- Tilly, Charles. 1998. *Durable inequality*. University of California Press: Berkeley/Los Angeles/London.
- Tonkens, Evelien. 2006. *De bal bij de burger*. Oratie Universiteit van Amsterdam.
- Verloo, Mieke. 1992. *Macht en gender in sociale bewegingen. Over de participatie van vrouwen in bewonersorganisaties*. Amsterdam: SUA.
- Verloo, Mieke. 2006. 'Multiple inequalities, intersectionality and the European Union'. *European Journal of Women's Studies*, 13 (3): 211-229.
- Verloo, Mieke en Anna van der Vleuten. 2009. 'The discursive logic of ranking and benchmarking: Understanding gender equality measures in the European Union'. In: Lombardo, Emanuela, Petra Meier and Mieke Verloo (eds). *The Discursive Politics of Gender Equality Stretching, Bending and Policymaking*. Routledge: London/New York, pp. 169-186.
- Vuijsje, Marja. 2008. *Joke Smit. Biografie van een feministe*. Atlas: Amsterdam/Antwerpen.
- Walby, Sylvia. 2009. *Globalization and Inequalities: Complexity and Contested Modernities*. Sage: London.
- Walby, Sylvia, Jo Armstrong and Sofia Strid. 2009. *Intersectionality and the quality of equality architecture in Britain*. QUING Working Paper.
- Waylen, Georgina. 2009. 'What Can Historical Institutionalism Offer Feminist Institutionalists?' *Politics & Gender* 5 (2): 245-253.
- Weber, Max. 1968. *Economy and society: an outline of interpretive sociology*. Edited by G. Roth en C. Wittick. New York: Bedminster Press.
- Wekker, Gloria. 2002. *Nesten bouwen op een winderige plek. Denken over gender en etniciteit in Nederland*. Oratie Universiteit Utrecht.
- Weldon, Laurel. 2006. The structure of intersectionality: a comparative politics of gender. *Politics & gender* 2 (2): 235-248.
- Yanow, Dvora. 2003. *Constructing 'race' and 'ethnicity' in America: Category making in public policy and administration*. M.E. Sharpe: New York/London.

NOTEN

- 1 Veel dank aan Sophie Lauwers en Marieke van den Brink voor commentaar op een eerdere versie van deze rede.
- 2 België: De wet van 10 april 1890 formuleert de uitdrukkelijke toelating van vrouwen tot alle academische graden en tot de beroepen van arts en apotheker.
- 3 Uit de meest recente Emancipatiemonitor (2008): Het aandeel economisch zelfstandige vrouwen bedraagt 43 procent in 2006. Als rekening wordt gehouden met verschillen tussen vrouwen en mannen in opleiding, ervaring en leeftijd, bedragen de beloningsverschillen in het bedrijfsleven 6 procent en bij de overheid 3 procent. Het aandeel vrouwelijke hoogleraren is 11 procent. Alle onderzoeken naar seksueel geweld in de privésfeer of op het werk laten zien dat vrouwen veel meer (orde van grootte drie keer zo vaak of vaker) dan mannen slachtoffer zijn.
- 4 Het afspreken van een overkoepelende term maakt het ook gemakkelijker om te bestuderen of en wanneer een bepaalde ongelijkheid alleen op zichzelf optreedt. Vergelijk Weldon 2006.
- 5 Het QUING research team bestaat uit: Feride Acar, Alba Alonso, Gülbanu Altunok, Jo Armstrong, Susanne Baer, Erika Björklund, María Bustelo, Maria Carbin, Stanislava Chrobáková Repar, Magdalena Dabrowska, Elena del Giorgio, Jasminka Dedić, Tamás Dombos, Ana Fernandez, Maxime Forest, Ana Frank, Asuman Göksel, Elif Gözdaşoğlu Küçükalioglu, Zelia Gregoriou, Hannele Harjunen, Majda Hrženjak, Martin Jaigma, Vlasta Jalušič, Julie Jarty, Manina Kakepaki, Andrea Krizsán, Roman Kuhar, Erika Kispeter, Marja Kuzmanic, Elin Kvist, Sophie Lauwers, Emanuela Lombardo, Valentina Longo, Silvia López, Laura Maratou-Alipranti, Saskia Martens, Petra Meier, Gé Meulmeester, Lin McDevitt-Pugh, Lut Mergaert, Anna Nikolaou, Lucy Nowottnick, Inês Nunes Fernandes, Zuzana Očenášová, Maria Pantelidou Maloutas, Florence Pauly, Elin Peterson, Vilana Pilinkaite-Sotirović, Raquel Platero, Raluca Maria Popa, Ana Prata, Aivita Putnina, Ingrid Röder, Conny Roggeband, Malin Rönnblom, Maria Sangiuliano, Birgit Sauer, Elena Stoykova-Doganova, Sofia Strid, Melinda Szabó, Karin Tertinegg, Maria Thanopoulou, Joanna Tsiganou, Doris Urbanek, Femke van der Wal, Tilly Vriend, Sylvia Walby, Viola Zentai.
- 6 Zie ook Butler 1988. Brouns, Grunell en Verloo 1995. Meerdere auteurs hebben er op gewezen dat genderstudies en andere sociale wetenschappen vaak parallel bepaalde kennis blijken te ontwikkelen. Zie bijvoorbeeld Kenny en McKay 2009. 'Already Doin' It for Ourselves? Skeptical Notes on Feminism and Institutionalism'. *Politics & gender* 2009 5 (2): 273.
- 7 Ik ga hier niet in op de meer structureel linguïstische verklaringen van het Westerse denken in dichotomieën (maar zie Derrida).
- 8 Dit mechanisme vertoont parallellen met 'social closure' (Weber 1968)
- 9 Dit mechanisme vertoont parallellen met wat Waylen *institutional layering* noemt, het verschijnsel dat nieuwe instituties bovenop of binnenin bestaande instituties worden geplaatst omdat er geen middelen beschikbaar zijn voor innovatie (Waylen 2009).
- 10 Zie Katz, Stern en Fader (2005) voor een bredere analyse van duurzame ongelijkheid van vrouwen op de arbeidsmarkt in de VS, gebaseerd op Tilly.
- 11 Ik prijs me gelukkig dat ik kan samenwerken met Karen Anderson, specialist in de ontwikkeling van welvaartsstaten (Anderson en Meyer 2003).
- 12 Dit argument heb ik ook zelf gehanteerd in Verloo 2006.

- 13 Het COC is de oudste nog bestaande homo-organisatie ter wereld. Opgericht in 1946 als een organisatie die
in het verborgene activiteiten organiseerde. Nu een vereniging tot integratie van homoseksualiteit.
- 14 MVM (Man Vrouw Maatschappij) was een feministische actiegroep in Nederland, opgericht in 1968 door
Joke Smit en Hedy d'Ancona.
- 15 Dank aan Niels Spierings voor het wijzen op deze passages in de biografie.
- 16 Voor de VS heeft Dvora Yanow erg mooi in beeld gebracht hoe 'ras' en 'etniciteit' in wetgeving en beleid
zijn gemaakt, welke gevolgen dat heeft en hoe ook degenen die in dat beleid gecategoriseerd worden vaak
belang hebben bij het instandhouden van deze raciale categorieën, daarmee het mechanisme van 'kansen
hamsteren' voor de VS blootlegend (Yanow 2003).
- 17 Birte Siim en Hege Skeje (2008) schetsen voor Denemarken een soortgelijk proces waarbij seksegelijkheid
een plotselinge statusverhoging doormaakt als kern van nationale waarden, die ingezet worden om de
minderwaardigheid van andere (ook daar islamitische) culturen duidelijk te maken. Elisabeth Holtzleithner
en Sabine Strasser (2006) maken een soortgelijke analyse voor Oostenrijk.
- 18 Ik denk zelf dat niet alleen regelingen in de strikte zin van het woord hier belangrijk zijn, maar ook bepaalde
vertogen of brede normatieve principes. Bijvoorbeeld heteronormativiteit.
- 19 Zie ook mijn proefschrift (Verloo 1992).
- 20 Hiervoor heb ik gebruikgemaakt van fragmenten van een van de eindrapporten van QUING: het LARG
report.
- 21 Naast samenwerking met collega's aan de Radboud Universiteit, vooral Yvonne Benschop, Monique
Leijenaar, Willy Jansen, Karen Anderson en Anna van der Vleuten (Verloo en van der Vleuten 2009), zal ik
ook samenwerking zoeken met collega-hoogleraren die elders in Nederland met soortgelijke vragen bezig
zijn, zoals Halleh Ghorashi (2006), Saskia Keuzenkamp (2007), Joyce Outshoorn (1997), Ingrid Robeyns,
Renée Römkes (2008), Sawitri Saharso (2009) en Evelien Tonkens (2006).

